ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 1.9152(UIF) VOLUME - 4 | ISSUE - 1 | SEPTEMBER - 2017

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

निजामकालीन मराठवाडयातील प्राथमिक शिक्षण - १९३२-४१

डॉ. के.डी. ढेकणे[१] , विजय अशोक भिवसने[२]
[1]मार्गदर्शक, नुतन मराठा महाविद्यालय, जळगांव.
[२] संशोधक विद्यार्थी , उ.म.वि. जळगांव.

प्रस्तावना :

प्रस्तुत शोध निबंधात निजामकालीन मराठवाडयातील कार्यरत असलेल्या सरकारी ,खाजगी लोकल बोर्डामार्फत चालविल्या जाणा-या प्राथमिक शाळांचा व विद्यार्थी संख्येचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

इ.स. १९३२ ते १९३३ या शैक्षणिक वर्षात प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या एकूण कार्यरत शाळा २३३ होत्या. प्राथमिक व माध्यमिक, वरीष्ट स्तरावरील एकूण विद्यार्थी संख्या १३०३८ होती. या वर्षातील विद्यार्थ्यांची दैनंदिनी सरासरी उपस्थिती ११२७५ रु. होती. शाळेसाठीचा प्रांतीय महसूलातून शाळेसाठी एकूण खर्च २१४७४३ रु. होता. शफी-ई-खास मधून एकूण खर्च ३२७५ करण्यात आला होता. या शाळेसाठी लोक वर्गणीतून २२६८१ रु. खर्च करण्यात आला होता. इम्पेरिअल फंड मधून ७५९० रु. खर्च करण्यात आला होता. सबक्रिपशन व इतर स्त्रोतातून ४१२१ रु. खर्च करण्यात आला. असा एकूण खर्च २५२४१० रु. करण्यात आला. त्या वर्षात No. of Examined ८७ होते. तर एकूण पास विद्यार्थी ८३ होते.

इ.स. १९३३ ते १९३४ या शैक्षणिक वर्षात प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या एकूण कार्यरत शाळा २३६ होत्या. प्राथमिक व माध्यमिक, वरीष्ट स्तरावरील एकूण विद्यार्थी संख्या १३६४५ होती. या वर्षातील विद्यार्थ्यांची दैनंदिनी सरासरी उपस्थिती १२५३९ रु. होती. शाळेसाठीचा प्रांतीय महसूलातून शाळेसाठी एकूण खर्च २१४६१७ रु. होता. शफी-ई-खास मधून एकूण खर्च ३२९२ करण्यात आला होता. या शाळेसाठी लोक वर्गणीतून २२७९६ रु. खर्च करण्यात आला होता. इम्पेरिअल फंड मधून ७६५८ रु. खर्च करण्यात आला होता. सबक्रिपशन व इतर स्त्रोतातून ४०२२ रु. खर्च करण्यात आला. असा एकूण खर्च २५२३८५ रु. करण्यात आला. त्या वर्षात No. of Examined ९३ होते. तर एकूण पास विद्यार्थी ४५ होते.

इ.स. १९३४ ते १९३५ या शैक्षणिक वर्षात प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या एकूण कार्यरत शाळा २३७ होत्या. प्राथमिक व माध्यमिक, वरीष्ट स्तरावरील एकूण विद्यार्थी संख्या १४४३३ होती. या वर्षातील विद्यार्थ्यांची दैनंदिनी सरासरी उपस्थिती १२६७८ रु. होती. शाळेसाठीचा प्रांतीय महसूलातून शाळेसाठी एकूण खर्च २१५३७८ रु. होता. शफी-ई-खास मधून एकूण खर्च ३३४२ करण्यात आला होता. या शाळेसाठी लोक वर्गणीतून २२८१० रु. खर्च करण्यात आला होता. इम्पेरिअल फंड मधून ७६२९ रु. खर्च करण्यात आला होता. सबक्रिपशन व इतर स्त्रोतातून ४१३९ रु. खर्च करण्यात आला. असा एकूण खर्च २५३२९८ रु. करण्यात आला. त्या वर्षात No. of Examined ८५ होते. तर एकूण पास विद्यार्थी ३४ होते.

इ.स. १९३५ ते १९३६ या शैक्षणिक वर्षात प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या एकूण कार्यरत शाळा २३९ होत्या. प्राथमिक व माध्यमिक, वरीष्ट स्तरावरील एकूण विद्यार्थी संख्या १६१४३ होती. या वर्षातील विद्यार्थ्यांची दैनंदिनी सरासरी उपस्थिती १२७५३ रु. होती. शाळेसाठीचा प्रांतीय महसूलातून शाळेसाठी एकूण खर्च २१५४३९ रु. होता. शफी-ई-खास मधून एकूण खर्च ३३८८ करण्यात आला होता. या शाळेसाठी लोक वर्गणीतून २२९४२ रु. खर्च करण्यात आला होता. इम्पेरिअल फंड मधून ७७३७ रु. खर्च करण्यात आला होता. सबक्रिपशन व इतर स्त्रोतातून ४०५५ रु. खर्च करण्यात आला. असा एकूण खर्च २५३५६१ रु. करण्यात आला. सरासरी प्रत्येक शाळेवरील खर्च १०.६१ होता. तर सरासरी प्रत्येक विद्यार्थ्यावरील खर्च १५ रु. इतका होता. त्या वर्षात No. of Examined ६० होते. तर एकूण पास विद्यार्थी १८ होते. एकूण पास विद्यार्थ्यांची टक्केवारी ३० होती.

इ.स. १९३६ ते १९३७ या शैक्षणिक वर्षात प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या एकूण कार्यरत शाळा २४० होत्या. प्राथमिक व माध्यमिक, वरीष्ट स्तरावरील एकूण विद्यार्थी संख्या १६२५४ होती. या वर्षातील विद्यार्थ्यांची दैनंदिनी सरासरी उपस्थिती १०१०१ रु. होती. शाळेसाठीचा प्रांतीय महसूलातून शाळेसाठी एकूण खर्च २१५३९९ रु. होता. शफी-ई-खास मधून एकूण खर्च ३४९७ करण्यात आला होता. या शाळेसाठी लोक वर्गणीतून २२८४९ रु. खर्च करण्यात आला होता. इम्पेरिअल फंड मधून ७७३८ रु. खर्च करण्यात आला होता. सबक्रिपशन व इतर स्त्रोतातून ५०२१ रु. खर्च करण्यात आला. असा एकूण खर्च २५४४७४ रु. करण्यात आला. सरासरी प्रत्येक शाळेवरील खर्च १०.६० होता. तर सरासरी प्रत्येक विद्यार्थ्यावरील खर्च १६ रु. इतका होता. त्या वर्षात No. of Examined १०१०० होते. तर एकूण पास विद्यार्थी २५०० होते. पास विद्यार्थ्यांची टक्केवारी २५ होती.

इ.स. १९३९-४० मध्ये निजाम सरकारने शिक्षण क्षेत्रासाठी पाच वर्षीय कार्यक्रम घोषीत केला त्यानुसार १००० किंवा त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असणाऱ्या गावांसाठी एक नवीन शाळा सुरु करण्याचे ठरले होते. १००० कमी लोकसंख्या असणाऱ्या गावांसाठी एक नवीन सरकारी शाळा मिळत नव्हती. यातून एकूण ११२ सरकारी नवीन शाळांची स्थापना करण्यात आली होती. त्यात ९१ शाळा मुलांसाठी व २१ शाळा मुलींसाठी उघडण्यात आल्या होत्या. यातून स्पष्ट दिसते की, मुलींसाठी खूप कमी प्रमाणात शाळांना मान्यता देण्यात आली होती. त्यात ७५ शाळा ह्या प्राथमिक स्वरुपाच्या होत्या. करीम नगर येथे लोअर सेकंडरी सरकारी शाळांची स्थापना

करण्यात आली. मुलींसाठी स्वतंत्र उर्दू व तेलगू प्राथमिक शाळांची स्थापना करण्यात आली. जालना येथे ही मुलींसाठी स्वतंत्र उर्दू व मराठी शाळांची स्थापना करण्यात आली. पाच वर्षीय कार्यक्रमांतर्गत ३ नवीन शरीफ-ई-खास शाळांची स्थापना इशरफ-ई-बालदा जिल्ह्यात करण्यात आली होती. जागीर भागात २१ प्राथमिक शाळांची स्थापना करण्यात आली व त्यात एकूण १००७ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. इ.स. १९३९-४० मध्ये प्राथमिक शाळेतील वर्ग ५ वी ची संख्या ७४ होती त्यात पुढील वर्षात वाढ होऊन पटसंख्या ७७ झाली होती. वर्ग ५ वी मधील विद्यार्थ्यांना व्यवसायीक शिक्षण देण्यावर जास्तीचा भर असल्याने त्या दृष्टीकोणातून वीनकाम, बुकबाईंडींग, शिवन काम, सुतार काम, कोल्ट्रीफॉर्मींग या सारखी विषय अभ्यासक्रमाला होती व विशेष ज्ञान असणाऱ्या शिक्षकांची त्यावर निवड करण्यात येत असे.

निजाम काळातील मराठवाड्यातील शिक्षण व्यवस्थेचा अभ्यास करतांना इ.स. १९३९-४० ते १९४०-४१ या दोन वर्षातील मुलांच्या प्राथमिक शाळांची तुलनात्मक आकडेवारी बघणे आवश्यक आहे. निजाम सरकारच्या काळात इ.स. १९३९-४० ते १९४०-४१ मध्ये सरकारी शाळा अनुदानिक प्राथमिक शाळा, सर्फ-इ-खास, लोकल फंडातून चालविण्यात येणाऱ्या प्राथमिक शाळा, प्रायोगिक तत्वावरील प्राथमिक शाळा, विनाअनुदानीत तत्वावरील प्राथमिक शाळा, जागीर भागातील प्राथमिक शाळा अशा वेगवेगळ्या संस्थांमार्फत प्राथमिक शाळांची स्थापना करण्यात आली होती. त्यानुसार इ.स. १९३९-४० पर्यत मुलांसाठी सरकारी प्राथमिक शाळांची एकुण संख्या १९२८ होती व त्यात १६३४७० मुले शिक्षण घेत होती. इ.स. १९४०-४१ मध्ये शाळांची संख्या २०१९ म्हणजे ९१ नवीन सरकारी प्राथमिक शाळांना मान्यता देण्यात आली व त्यात १६७५८१ मुले शिक्षण घेत होते. मुलांच्या पटसंख्येत ४१११ ने वाढ झाली होती.

इ.स. १९४०-४१ पर्यत ५२८३ प्राथमिक शाळा होत्या. त्यात एकूण ३२०३६४ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. इ.स. १९३९-४० पर्यंत ४९४२ शाळा होत्या त्यात ३१३६९६ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. प्राथमिक शाळेवर इ.स. १९३९-४० मध्ये ३१३८०६४ रुपये एवढा खर्च होता. तर १९४०-४१ मध्ये ३२८७००७ एवढा खर्च करण्यात आला होता. १९३९-४० मध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्यावरील खर्च हा शाळेच्या प्रकारानुसार प्रत्येक वर्षी भिन्न होता. हे आपणाला आकडेवारीवरुन दिसून येते. सरकारी प्राथमिक शाळेतील प्रत्येकी विद्यार्थी खर्च हा १९३९-४० मध्ये १४-४-४ एवढा होता तर १९४०-४१ मध्ये १३-१४-५ एवढा केला जात होता. तर अनुदानीत शाळेतील इ.स. १९३९-४१ वर्षातील प्रत्येकी विद्यार्थी खर्च ०४-०-७ असा होता तर १९४०-४१ वर्षी प्रत्येकी विद्यार्थी खर्च ४-९-२ एवढा होता.

समारोप :

अश्या प्रकारे मी निजामकालीन इ.स. १९३२ ते १९४१ या कालखंडातील मुलांचे प्राथमिक शिक्षणाचा व शाळेच्या स्थितीचा थोडक्यात आढावा घेतलेला आहे.

संदर्भ सूची :

१) भालेराव अनंत, हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, मौज प्रकाशन, २००१.
२) सेतुमाधव पगडी, हैद्राबाद स्वतंत्र्य चळवळीचा इतिहास.
३) कुरंदकर नरहर आंबादास, हैद्राबाद विमोचन आणि विसर्जन.
४) पुराभिलेख कार्यालय हैद्राबाद, कागदपत्रे.
५) जोशी र.मु, फाईल्स स्वामी रामानंदतिर्थ संशोधन संस्था, औरंगाबाद.
६) डॉ. गायकवाड नरेंद्र, मराठवाड्यातील दलित चळवळ व स्वातंत्र्य प्रकाशन.
७) पोतदार वसंत ब., हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम.
८) मजहर हुसेन ,हैद्राबाद जिल्हा गॅझेटियर
९) रहीमतुल्ला मोहम्मद,हैद्राबाद जिल्हा गॅझेटियर.